TANNARX TABIATI. O'ZGARUVCHAN TANNARX VA DOIMIY TANNARXI

Xudaynazarova Dilnoza Gafurovna
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
“Buxgalteriya hisobi” kafedrasi katta o’qituvchisi
tel +998937284308
e-mail: dilnozaxudaynazarova17@gmail.com

Najmiddinov Javohir
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti talabasi
Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20346823

Annotatsiya. Mazkur maqolada tannarxning iqtisodiy mohiyati, uning korxona faoliyatidagi ahamiyati hamda ishlab chiqarish samaradorligini baholashdagi o‘rni ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqot davomida tannarxning tarkibiy elementlari, ayniqsa o‘zgaruvchan va doimiy tannarxlarning mazmuni, ularning shakllanish omillari hamda boshqaruv qarorlarini qabul qilishdagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, zamonaviy xo‘jalik yurituvchi subyektlarda xarajatlarni to‘g‘ri tasniflash va nazorat qilish korxona rentabelligini oshirishning muhim omillaridan biri ekanligi asoslab berilgan. Maqolada tannarx tahlili orqali ishlab chiqarish hajmi, mahsulot narxi va foyda o‘rtasidagi bog‘liqlik ochib berilib, xarajatlarni samarali boshqarish bo‘yicha ilmiy xulosalar keltirilgan. Tadqiqot natijalari korxonalarda boshqaruv hisobini takomillashtirish, resurslardan oqilona foydalanish hamda moliyaviy barqarorlikni ta’minlashda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: tannarx, tannarx tabiati, o‘zgaruvchan tannarx, doimiy tannarx, ishlab chiqarish xarajatlari, boshqaruv hisobi, xarajatlar tahlili, rentabellik, xarajatlarni boshqarish, moliyaviy samaradorlik, korxona faoliyati, foyda tahlili

Kirish. Zamonaviy iqtisodiy sharoitda korxonalarning raqobatbardoshligini ta’minlashda tannarxni to‘g‘ri shakllantirish va boshqarish asosiy omillardan biri hisoblanadi. Tannarx ishlab chiqarish jarayonida sarflanadigan barcha resurslar qiymatini ifodalaydi hamda korxonaning moliyaviy natijalariga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli uning iqtisodiy mohiyatini chuqur o‘rganish boshqaruv qarorlarini asoslashda muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, tannarx tarkibini o‘zgaruvchan va doimiy xarajatlarga ajratish xarajatlar dinamikasini tahlil qilishda samarali yondashuv bo‘lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, tannarx tahlili iqtisodiy barqarorlikni ta’minlashda ham muhim ahamiyatga ega.

Tannarx tarkibida o‘zgaruvchan va doimiy xarajatlar muhim o‘rin tutadi. O‘zgaruvchan xarajatlar ishlab chiqarish hajmiga bevosita bog‘liq bo‘lib, mahsulot miqdori ortishi yoki kamayishiga mos ravishda o‘zgaradi. Bunga xomashyo, materiallar va bevosita mehnat xarajatlari kiradi. Doimiy xarajatlar esa ishlab chiqarish hajmidan qat’i nazar ma’lum davr ichida barqaror saqlanadi, masalan, ijara haqi, amortizatsiya va boshqaruv xodimlari ish haqi. Ushbu xarajatlar tuzilmasini to‘g‘ri tahlil qilish korxonalarga narx belgilash, rejalashtirish va foyda prognozini aniqlashda muhim imkoniyat yaratadi. Xarajatlar xulq-atvorini tushunish ishlab chiqarish hajmi o‘zgarishi bilan foyda o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlashda ham asosiy rol o‘ynaydi. Shuningdek, xarajatlar xulq-atvorini chuqur tahlil qilish korxonalarda break-even nuqtasini aniqlash va ishlab chiqarish hajmini optimal darajada belgilash imkonini beradi. Bu esa boshqaruv hisobida strategik qarorlar qabul qilish sifatini oshiradi.

Tannarx tahlili korxona boshqaruvida muhim vosita bo‘lib, u ishlab chiqarish samaradorligini baholash va xarajatlarni optimallashtirishga xizmat qiladi. O‘zgaruvchan va doimiy xarajatlar o‘rtasidagi nisbatni tahlil qilish orqali korxona foyda olish imkoniyatlarini aniqlashi mumkin. Shu bilan birga, tannarxni to‘g‘ri boshqarish narx siyosatini shakllantirish va raqobatbardoshlikni oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari, tannarxni samarali boshqarish resurslardan oqilona foydalanish va

ishlab chiqarish jarayonida ortiqcha xarajatlarni kamaytirishga yordam beradi, bu esa umumiy rentabellikni oshiradi. Bu yondashuv korxona raqobat ustunligini mustahkamlaydi.

Asosiy qism. Tannarx iqtisodiy kategoriya sifatida korxona faoliyatining asosiy moliyaviy ko‘rsatkichlaridan biri hisoblanadi. U mahsulot yoki xizmat ishlab chiqarish jarayonida sarflanadigan barcha resurslarning pul ifodasini anglatadi. Tannarx tarkibiga xomashyo va materiallar, mehnat haqi, energiya resurslari, amortizatsiya hamda boshqa ishlab chiqarish bilan bog‘liq xarajatlar kiradi. Korxona faoliyatining samaradorligi aynan tannarx darajasi bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, u qanchalik past bo‘lsa, foyda olish imkoniyati shunchalik yuqori bo‘ladi. Shu sababli tannarxni tahlil qilish va boshqarish nafaqat buxgalteriya hisobi, balki boshqaruv hisobi tizimining ham muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Tannarxni to‘g‘ri shakllantirish korxona raqobatbardoshligini ta’minlashda hal qiluvchi rol o‘ynaydi, chunki bozordagi narx siyosati ko‘pincha aynan xarajatlar darajasiga asoslanadi.

O‘zgaruvchan tannarx ishlab chiqarish hajmiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liq bo‘lgan xarajatlar yig‘indisini ifodalaydi. Ya’ni mahsulot miqdori oshgan sari bu turdagi xarajatlar ham ortadi, kamayganida esa mos ravishda qisqaradi. O‘zgaruvchan xarajatlarga xomashyo va materiallar, asosiy ishlab chiqarish ishchilari ish haqi, texnologik energiya sarfi kabi elementlar kiradi. Ushbu xarajatlarning asosiy xususiyati shundaki, ular ishlab chiqarish jarayonining bevosita natijasiga bog‘liq holda shakllanadi va har bir qo‘shimcha mahsulot birligi uchun qo‘shimcha xarajat talab qiladi. Shu bois o‘zgaruvchan tannarxni tahlil qilish ishlab chiqarish samaradorligini baholashda muhim ahamiyatga ega. Korxona rahbariyati ushbu xarajatlarni optimallashtirish orqali har bir mahsulot birligi tannarxini kamaytirishga erishishi mumkin. Bu esa narx raqobatida ustunlik yaratadi va bozordagi ulushni kengaytirishga xizmat qiladi.

Doimiy tannarx esa ishlab chiqarish hajmidan qat’i nazar ma’lum davr davomida o‘zgarmas bo‘lib qoladigan xarajatlarni o‘z ichiga oladi. Bunga boshqaruv xodimlari ish haqi, ijara to‘lovlari, asosiy vositalar amortizatsiyasi, sug‘urta va boshqa shu turdagi xarajatlar kiradi. Doimiy xarajatlarning asosiy xususiyati shundaki, ishlab chiqarish hajmi o‘zgarganda ham ular qisqa muddatda o‘zgarishsiz qoladi. Biroq ishlab chiqarish hajmi oshgan sari har bir mahsulot birligiga to‘g‘ri keladigan doimiy xarajat ulushi kamayadi, bu esa tannarx samaradorligini oshiradi. Shu sababli doimiy xarajatlar korxona ishlab chiqarish quvvatidan to‘liq foydalanish darajasiga bevosita ta’sir qiladi. Agar ishlab chiqarish hajmi past bo‘lsa, doimiy xarajatlar yuklamasi ortib, mahsulot tannarxini sezilarli darajada oshiradi va foydalilikni pasaytiradi. Shuning uchun ushbu xarajatlarni boshqarish strategik rejalashtirishda muhim o‘rin tutadi.

O‘zgaruvchan va doimiy tannarx o‘rtasidagi bog‘liqlik korxona moliyaviy natijalarini tahlil qilishda asosiy ahamiyatga ega. Ushbu ikki turdagi xarajatlar asosida xarajatlar-xulq modeli shakllanadi va u ishlab chiqarish hajmi, xarajatlar hamda foyda o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni ifodalaydi. Aynan shu yondashuv asosida zararsizlik nuqtasi (break-even point) aniqlanadi. Zararsizlik nuqtasi deganda korxona daromadi umumiy xarajatlarga teng bo‘ladigan ishlab chiqarish hajmi tushuniladi. Ushbu nuqtadan past hajmda korxona zarar ko‘radi, undan yuqori hajmda esa foyda olishni boshlaydi. Bu ko‘rsatkich boshqaruv qarorlarini qabul qilishda, ayniqsa narx belgilash va ishlab chiqarish rejasini tuzishda muhim vosita hisoblanadi. Shu orqali korxona minimal xavf bilan optimal ishlab chiqarish hajmini aniqlashi mumkin.

Tannarxni boshqarishning amaliy ahamiyati shundan iboratki, u korxona resurslaridan samarali foydalanishni ta’minlaydi. Xarajatlarni to‘g‘ri tasniflash orqali qaysi yo‘nalishda ortiqcha sarf mavjudligini aniqlash mumkin bo‘ladi. Bu esa xarajatlarni qisqartirish va ishlab chiqarish jarayonini optimallashtirishga yordam beradi. Bundan tashqari, tannarx tahlili strategik boshqaruv qarorlarini qabul qilishda ham muhim rol o‘ynaydi. Korxona yangi mahsulot ishlab chiqarish, bozorga kirish yoki ishlab chiqarish hajmini kengaytirishdan oldin aynan xarajatlar tuzilmasini chuqur tahlil qilishi zarur. Shu bilan birga, o‘zgaruvchan va doimiy xarajatlar nisbatini to‘g‘ri boshqarish korxonaning moliyaviy barqarorligini mustahkamlashga xizmat qiladi. Natijada, tannarxni samarali boshqarish nafaqat foydani oshiradi, balki uzoq muddatli iqtisodiy barqarorlikni ham ta’minlaydi.

Xulosa. Tannarxni tahlil qilish va uni tarkibiy jihatdan o‘rganish korxona moliyaviy natijalarini tushunishda va boshqaruv qarorlarini asoslashda muhim rol o‘ynaydi. O‘zgaruvchan va doimiy xarajatlar o‘rtasidagi farqni aniq ajratish ishlab chiqarish jarayonidagi iqtisodiy xulqni to‘g‘ri baholash imkonini beradi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ko‘plab korxonalarda asosiy muammo xarajatlarni noto‘g‘ri tasniflash yoki ularni tizimli nazorat qilmaslik bilan bog‘liq bo‘lib, bu esa tannarxning asossiz oshishiga va foydalilikning pasayishiga olib keladi. Shu nuqtayi nazardan, tannarxni boshqarish faqat hisob-kitob jarayoni emas, balki strategik boshqaruv vositasi sifatida qaralishi lozim. Amaliy jihatdan korxonalarga xarajatlarni doimiy monitoring qilish tizimini joriy etish, har bir ishlab chiqarish bosqichida resurs sarfini standartlar bilan solishtirish va og‘ishlarni aniqlash tavsiya etiladi. Bundan tashqari, o‘zgaruvchan xarajatlarni kamaytirish maqsadida xomashyo yetkazib beruvchilar bilan uzoq muddatli va samarali shartnomalar tuzish, texnologik jarayonlarni optimallashtirish hamda chiqindilarni kamaytirish muhim ahamiyatga ega. Doimiy xarajatlar bo‘yicha esa boshqaruv tizimini qayta ko‘rib chiqish, ortiqcha ma’muriy xarajatlarni qisqartirish va ishlab chiqarish quvvatlaridan maksimal darajada foydalanish zarur hisoblanadi. Korxonalarda zararsizlik nuqtasini muntazam hisoblab borish va uni rejalashtirish jarayoniga integratsiya qilish ham tavsiya etiladi, chunki bu ishlab chiqarish hajmi va narx siyosatini ilmiy asosda belgilashga yordam beradi. Shuningdek, boshqaruv hisobini raqamlashtirish va avtomatlashtirilgan axborot tizimlaridan foydalanish xarajatlar ustidan nazoratni kuchaytiradi hamda inson omili bilan bog‘liq xatolarni kamaytiradi. Umuman olganda, tannarxni samarali boshqarish korxonaning raqobatbardoshligini oshirish, moliyaviy barqarorlikni mustahkamlash va uzoq muddatli rivojlanishni ta’minlashning asosiy shartlaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alikulov, A. I. (2011). Xarajatlar hisobi va tahlilining nazariy hamda amaliy masalalari. Toshkent: Fan va texnologiya.
2. Dusmuratov, R. D., & Tursunqulova, G. B. (2022). Tannarx kalkulyatsiyasi. Toshkent: Fan va texnologiya.
3. Dusmuratov, R. D., & Menglikulov, B. Y. (2014). Qishloq xo‘jaligida buxgalteriya hisobi va statistika asoslari. Toshkent: Fan va texnologiya.
4. Inoyatov, U. I., Yusupova, S. D., & Salimbekova, F. R. (2011). Buxgalteriya hisobi. Toshkent: Sharq nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi.
5. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. (1999). Mahsulot (ish, xizmat)larni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarining tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to‘g‘risidagi Nizom (№54-son qaror). Toshkent.
6. O‘zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi. (2019). Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi.